

Türk Tıp Tarihi Arkivi

Cilt 4. No. 15. 1940

TÜRKİYEDE XVIII İNCİ ASRIN BAŞINDA ÇİÇEK AŞISI TATBİKİNE DAİR

O. T. HULT [*]

Dilimize çeviren : AKDES NİMET KURAT

İsveç kralı Karl XII (Demirbaş Şarl) — 1713 Şubatında zorla Benderden kaldırılıp Edirne civarındaki Timürtaş'a nakledildikten sonra 1713 Temmuzunda fevkalade şiddetli, zehirli ve (pestilence imsi) bir sıtmaya tutulduğu zaman, müdavim doktorları Skragge ile Neuman adlı iki tabibtir. Bu sırada her iki doktor da hastalanmışlardı; bunlardan Skraggenin daha ağır hasta olduğunu, ve kralın tedavisine ait emirlerini ancak sedyesinden verebildiğini, yine hasta olmakla beraber kralın tedavisine devam eden, Neumann'ın raporlarından öğrenmekteyiz.

Karl XII. nin ve onun müdavim (hususi doktoru - médecin ordinaire ou médecin du roi) doktorlarının Türkiyedeki ikametleri tıp tarihinde ehemiyetli bir vak'a ile bağlıdır.

Hakiki çiçeği vücuda aşılama suretiyle, bu hastalığın çok şiddetli bir şekilde cereyanına mani olabilmek, ve vücudun çiçeğe karşı immünité (muafiyet) sini elde etmek için, muhtelif yerlerde halk tıbbınca malûm olan, [1] aşı üsülü, o sıralarda İstanbulda, maamafih yalnız hristiyan ahali arasında, nazarı dikkatî celbedecek bir surette tatbik edilmekte idi. Bu cins halk tıbbının bilhassa şu iki mevkide umumun nazarı dikkatini celbedecek kadar muvaffakiyetli olarak tatbik edildiğini öğreniyoruz : Biri Selânikte diğeri de Filibede; buralarda binlerce muvaffakiyetli çiçek aşısı yapılmakta idi.

[*] O. T. Hult un : Karl XII. (Demirbaş Şarl) ın Rus - Leh seferi esnasında Sağlık koruma ve Hastabakıcılık teşkilâtı adlı, İsveç İlimler Tarihi Cemiyetinin organı olan LYCHNOS mecmuasında (Uppsala 1938, SS 95 - 138) çıkan yazısından terceme edilmiştir. Terceme edilen sayfeler : 112 - 119.

mezkûre yakın olan sarayı atika firar ile kapandığını ve oradan sarayın civarında vasi sahradan firar eylediğini mütalea ettim. Bu vasi sahra elyevm Namazgâh ovası denilen çayırılık olması ve Emir Süleymanın sarayı atikin bu sabraya küşade kapısından firar etmesi şüphesizdir.

GEVREK ZADE HAFIZ HASAN :

Çocuk Hastalıkları Eserinde Şahsî Müşahedeleri

A. SÜHEYL ÜNVER ve NUR TENİK

Şarkta Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmış eski tıp kitaplarında çocuk hastalıkları hakkında birçok bahisler vardır. Türkçede bizde tedbiri mevlûd diye çocuk hastalıklarından bahis ilk mühim ve mufasal eseri yazan değerli Türk hekim ve mütefekkirlerinden Süleymaniye Darüşşifası Başhekimî Ayaşlı Şaban Şifai efendidir. Onun bu eserinden İstanbul kütüphanelerinde müteaddit istinsah edilmiş örnekler vardır. (1) Şimdiye kadar olan tetkiklerimize nâzaran Şaban Şifai'den sonra bizde Türkçe çocuk hastalıklarından bahis ikinci eseri yazan İstanbullu Hekimbaşı Gevrek zade Hafız Hasan efendidir. Kezâ kütüphanelerimizde kendi hayatında istinsah edilmiş birkaç nüshası vardır.

Biz tetkikimize Üniversite kütüphanesinin Yıldız tıp kitapları meyanında (tıb 282) deki nüshayı esas tuttuk.

(1) Veliyüddin efendi kütüphanesi No. 2478. Tedbirül'mevlûd. Türkçe Şaban bin Ahmedüşşifai Nurosmeniye kütüphanesi No. 3472. Şaban Şifai bin Ahmed. Telif tarihi 1112 (1700) Topkapı sarayında Hazine kütüphanesi Lala İsmail efendi No. 383, Bağdad köşkü kütüphanesi 348, Beşir ağa kütüphanesi No. 501, Hamidi evvel kütüphanesi No. 1007, Es'ad efendi kütüphanesi No. 2460, Topkapı sarayı hazine kütüphanesi No. 484 ; hepsi yazma nüshalardır.

Bizde sırasile çocuk hastalıkları hakkında müstahil eser yazanlardan Hekimbaşı Mustafa Behçet efendi gelir. Etfali radia illetlerine dair bir rısale yazmıştır. (1) Bu devri bugüne kadar muhtelif fasıllarla yazılmış yeni eserler takibeder.

Bu eski üç el yazması eserlerimizden başka muhtelif tıbbî eserlerde çocuk hastalıklarına dair bahisler olduğunu söylemiştik. Bunlardan en mühimmi XVIII inci asrın mühim simalarından Tabib Abbas Vesim efendinin Düsturül'Vesim fi tıbbül'cedid vel'kadim eseridir. (2) Bu eser ihtiva ettiği bahisler itibarile çok mühimdir. Netekim çocuk hastalıklarına tahsis olunan kısımlarda şark ve garp hekimlerinin eski ve yeni fikirlerinin güzel bir sentezini buluyoruz.

Bütün bu eserler adaptedir. Netekim bu eserlerin muharrirleri mukaddimede ve metinde istifade ettikleri me'hazleri, en eski müellifleri gösterirler, İbni Sina'nın kanunundaki tedbiri mevlûd bahsi daima zikrolunan menbalardandır. Râzi'nin eserlerine de müracaat edilmiştir. Bizde Türkçe bu hususta yazılan eserlerin çoğunun adapte yani daha eskiden yazılmış eserlerden hulâsaten toplama olduğunu kabul ediyoruz.

Fakat bu eserlerin ilmî kıymetini camî'lerinin şahsî müşahedelerine verdikleri ehemmiyette buluyoruz. Bütün bu saydığımız zevat bu noktaya ehemmiyet vermişlerdir. Netekim Gevrek zade Hafız Hasan efendi tararandan XVIII inci asır sonlarında telif, terceme ve iktibas olunan eserlerinde şahsî müşahedelerini de buluyoruz. Müdakkik bir hekim olduğunu gösteren bu şahsî müşahedelerile tercemei hali, muhiti, zamanındaki hekimliğin pratiği noktasından şayanı dikkat cihetleri öğreniyoruz.

Mevzuumuzu teşkil eden eseri Gevrek zade kadın ve çocuklara ârız olan hastalık ve dertlerin tedbiri ve yeni doğanların hastalıklarını defi' ve sıhhatlerinin muhafazası için yazdığı bu eser (Neticetül'fikriye fi tedbiri velâdeti bikriye) ismini taşır.

(1) Üniversite kütüphanesi, Yıldız Tıp K. No. 1715

(2) Lâleli'de Ragıp paşa kütüphanesi No. 946 - 947 Bayazıd Umumî kütüphane No. 4097

Manası (Bâkirelerin velâdeti hakkında alınması lâzımgelen tedbirde fikrin netibesi) dir (1).

Eser 1209 (1794) de yazılmıştır (2). Şaban Şifai eseri bir asır evvel 1112 (1700) de yazılmış olduğundan 5 yerde bahseder. Mukaddimede tedbiri mevlûd hakkında bir eser yazmak tasavvurunda olduğunu kendisine has tevazuuyla bildiriyor ve Şaban efendinin kendisinden evvel nazirsiz ve kusursuz bir eser yazdığını fakat bu eserin çok mufassal olması hasebile mütaleasının zor olduğunu, bu cihetle kendisinin ihtisar yolunu tuttuğunu ilâve ediyor. Eskiden yetişmiş ve zamanımızda bu eserlerle şöhret bulmuş zevatın eserlerini tetkik ederek ve bu topladığı notları bir mukaddime. 2 makale ve 1 hatimede sıralamıştır.

Mukaddimede kadına ârız olan hastalıklar, birinci makalede hamilelerin ârıza ve hastalıkları, 2 nci makalede dağan çocukların ahval ve keyfiyetleri; hatimede em'ada husule gelen birçok kurtlardan ve tedavilerinden bahsolunur.

Biz burada eserin mahiyetini tetkik edecek değiliz. Yalnız bahsimiz bu hekimin müşahedelere verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

İşte esere ilâve olunan şahsî metalealarına birkaç misâl :

(Etfalin 9 aydan sonra ve evvel doğması) 13 a — metin harici (not):
iptida tehhülümde bir oğlum on ayı tecavüz ederek dünyaya gelip birkaç sene muammer oldu. İki yaşında iken annesi ölerək çocuk cariyelerin elinde kazaya uğradı işbu tecrübeden matlab on ay. güzâr eyleyen etfalin dahi muammer olmak ihtimali vardır. Zira fakirde birkaç def'a müşahede vaki oldu. (Bak Hamil müddeti makalesi varak 13)

(1) Üstad İsmail Saib izahı.

(2) Üniversite kütüphanesi Yıldız Tıp kitapları meyanında olan 282 numaralı eser 1212 (1797) tarihinde istinsah edilmiştir. 144 varaktr. (288) sahife, 18,5X23 ebadında, okunaklı, rık'amsı talik ile müteaddit renkte ince aherki kâğıtlara yazılmıştır. Beher sahifede 23 satır vardır. Bahis başları lâal ile gösterilmiştir. Bazı kelimelerin altları da lâal ile çizilmiştir. Baş sahife halkarî ziynetlidir. Maklepli ve ebru kaplıdır. Kendi yazısile başında 6 sahifelik fihristi vardır. Eserin kenarında metin harici notlar ve müşahedelerini buluyoruz.

(Hamile yapılacak tedbirler)

(36 b metin dahili) Fakiri pürtaksirin vakti hizmeti riyasetinde Sultan Mahmud'un valdeleri Emine Sultan'a hamil iken mizaçleri kesreti dem olup yukarıdan hayız kanı ve burun kanı gibi maddei demeviye seyelânı ceryan edip hamiline bir hata vukuu mülâhazasile dördüncü ayda kan aldım. Sonra demi mezbur kesildi ve onunla beraber bazı avarız da bertaraf oldu. Altıncı ayın nihayetine doğru bir miktar yine kan almakla müddeti hamil bilâ avarız tamam olup suhulet ile vaz'ı haml eyledi... (Hamile yapılacak bazı tedbirler)

(V. 123 a, metin dahili) . . Fakir Süleymaniye Darüşşifasında reisi tibba iken (1) taşra vilâyetinden birisi akrabasından birini Darüşşifa kapısından içeri bırakıp firar etmiş. Sinni 11 yaşında tahmin olunup benzi sarı, karnı gebe kadın gibi şiş olup rengi safran gibi sarı idi. Fakir gördükte istiska zanneyleyip ve nabzını ve alâmatını tetkik eyledikte naçar kimsesi olmadığından alıp fakirhaneye getirdim. Tecessüs ve taharri eyledikte öksüz olup ana ve babası olmadığını, hemşehrisinden birinin merhameten getirdiğini anladım. Birkaç gün sonra bazı kurda müteallik edviye ita olundukta evvelâ birkaç amel vaki olup badehu (yassı kurt) huruç eyledikte çocuk biraz hiffeti akli olduğundan korkarak çekip koparıyor. Bir kısmı içeride kalıyor.

Eve geldikte bakiye için yine bir miktar ilâç verdikte ertesi günü bakiye kalanı da huruç etti. 6 - 7 zira'dan ziyade idi. Kurtlar çıktıktan sonra karnı yerine geldi. Rengi düzeldi, ama aklındaki hiffet zail olmadı. Bu nevi kurtlar mi'ai müstakim fevkinde olan em'ai galizede tevellüd ve tekevvün eder. (Etfalin batninde tekevvün ve tevellüd eden solucanlar bahai, varak. 122 b . . .)

127 b metin harici — Enderonu Humayunda tababet ile meşgul iken Ahmed Paşa zade İshak beyin oğlu sonradan sar'aya müptelâ oluyor. Daima kendisi sokakta düşer kalır diye gözetirler-

(1) Bu not pek mühimdir. Bu suretle Süleymaniye Darüşşifasında reisietibba olduğunu öğreniyoruz. Tercemei halinde mezkûr reisül'etibbalık yazılı değildir. (Bak Osmanlı müellifleri)

miş, bir gün çeşme başında abdest alırken sar'ası tuttu. Müşahede eyledim ki musluğun yalağına boylu boyunca düştü. Ağzı köpürdü. Kaldırıp götürdüler. Sonra fakir aslında malûmum olmamakla sual ettikte biçare böyle bir illete bir zamandır müptelâ olduğundan ve aybaşıları oldukça hareket ettiğinde olur dediklerinde fakir ahvalinden ve vaki olan ârazdan sual edip ve yanına varıp nabzını ve ebdanın keyfiyetini mülâhaza ve mütalea eyledikte dedim ki : Ağalar bunun illeti solucandır. Bu halet ondan neş'et eder. Eğer bugünlerde tedbir olunursa kurtulur, Kendisine kurtlara müteallik müalece verildikte iki arşından ziyade ve kalın bir solucan zuhur etti, ve arazların küllisi bertaraf oldu...

Varak 128 a. metin harici — . . . Süleymaniye kitabeti ile meşgul Emin bey henüz genç iken bir mide illetine müptelâ oluyor. Her ne yerse midede durmasının imkânı ulmuyor. Badehu kendisine bu halet geldikten sonra birşey yutmağa imkânı yoktur. Etibbai hassadan Civan Mustafa bir zaman müalece edip neticede iyi olmadığından Enderonda etibbadan olanlar fakiri sevkedip fakir dahi bildiğim rütbeden tedbir edip gerçi o halet zail oldu. Lâkin yine illet avdet eder mülâhazasıle kendisine dedim ki : Gerçi sende olan bu illet bertaraf oldu amma olur ki yine avdet eder. Eğer itimat edersen tedbir ve müaleceye devam et ki bir daha ârıza gelmez dedikte peki dedi. Ben de bir seneye yakın kurda muteallik müdavata sai ettim. İki tane solucan çıkarabildim. Ondan sonra tekmil araz defoldu. Yani solucan böyle inadcı, ilâca gelmez. Mazarratlı bir hayvandır. İlâç rastgelirse düşer. Yoksa ihracı güç olur.

Fakirin bu hususta tedbir vaz'ı esnasında keyfiyatı garibeler vaki oldu. Eğer tahrir olunurşa mubalağa sanılır. Bazen dışarıya çıkmak hissi gelir. Bazen mi'ai müstakim, makad em'alarında yeni bir madde müteşekkile husule gelmekle karhalar hasıl olur. .. (Bahis : Dütler, varak 122)

Varak 79 a metin dahili : Mevlûda verilecek südün tayini :

Bazı hatunların memeleri zavifül'mizaç olmakla südü ifsad edip ol süd irzaa salih olmaz.

Fakirin zevcesinde de vaki oldu. Anasının südünün acılık ve ekşiliğinden naşi çocuk bir türlü meme' emmediğinden bir daya tedarik edildi. Ez kaza onun da memeleri yara olduğundan başka bir süd anaya ihtiyaç hasil oldu, tedarik edildi. Fakat südün taaddüdü ve mizaçlarının tahallüf ve sahibelerinin inad ve eziyeti sebebiyle çocuk tahammül edemiyerek öldü. Hülâsatülkelâm eğer Etfalin validesinin südü olup da emzirmeğe elverirse süd vermekte ondan alâsı yoktur.

139 a Metin dahili : Çiçek hastalığı hakkında :

Kapıdanı derya Hüseyin paşa henüz sabi iken Silâhdar İbrahim paşa merhumun mahdumu Mehmed ile beraber bir defa çiçek çıkarıp lâkin çok olmayıp seyrekli. Badehu bir defa daha çıkardılar. Lâkin bu defa sık ve hümması şiddetli olmakla azim istiraba düçar olmuşlardı.

Fakir iptida alâmetinden teşhisi madde edip fasdeyledim. Yoksa zuhur eden busuratın kesret ve hiddetine mütehammil olmayıp ölebilirdi. Fakat fasd sebebiyle maddei demin azalması ve zehr'in inkisarı vasıtasile selâmete badi oldu. Hatta olvakitte mücerreb ve tabib olan Bogos ve Kemâl nam tabibler reisi merkumun meclisinde, efendi sen bu ağadan fassetmeyeydin salâh bulmak ihtimali yoktur dediler.

Bu makaleyi yazmaktan maksadımız Türk tıp tarihinde gördüğümüz ehemmiyetli noktalara temas etmek içindir.

Eski hekimlerimizin şahsi mütalea ve müşahedelerine şu noktalardan ehemmiyet verilmesi doğrudur.

1 — Eski hekimlerimizin çoğunun daha tercemei halleri tamamlanmamıştır. Bazı teracümü ahval kitaplarında görülen malûmat noksandır ve bazı noktalardan yanlışlıkları vardır. İşte tıbbî eserler bu noktadan taranacak olursa yazanların tercemei hallerine yarayacak noktalar tesbit olunmuş olur.

2 — Türk hekimlerinden çoğu eski eserlerden istifade ederek eser vücade getirmişlerdir. Bunlar arasından Türk hekimlerimizin kendi görgülerine müstenid fikir ve düşüncelerinden tıbbî telâkkilerini ve doktrinlerini öğrenmek kabil olur.

3 — Yine bu eserlerin tetkikinden diğer eski hekimler ve onların fikirleri hakkında mühim notlar almak kabildir.

4 — Zamanlarındaki tababet telâkkilerinin ne halde olduğu öğrenilir.

5 — Bu metin harici ve dahili şahsî fikirler ve malûmatın toplanması ve bunların ayrı ayrı neşrolunmaları lâzımdır. Tıbbî eser yazan zevatın ilmî kabiliyetleri bu suretle meydana çıkmış olur ve onların diğer eski zevatın görüşlerine daha yeni ve mühim görüşlerine ittila' hasıl olur.

6 — Gevrek zadenin yalnız bu eserinde değil, hakkında üç senedir büyük bir monografi hazırladığımızdan enstitüde topladığımız mevcut notlardan yaptığımız tetkiklere göre, diğer eserlerinin hemen hepsinde bu kabil şahsî malûmat ve fikirleri pek çoktur ve bunlar Türk tıb tarihi noktasından çok şayanı dikkattir. Bunlar tamamen toplanmıştır, ayrı bir eser halinde neşrolunacaktır.

Gevrek zade Hafız Hasan efendi çok şayanı dikkat ve fazıl bir hekimimizdir. Tabebet pratiğile şöhret bulmuş ye zamanında İstanbul halk ve ekâbir arasında maruf sayılı hekimlerden olmuştur. Bunun gibi monografi mevzuu olacak eserleri daha pek çoktur,